

MARKÓ BÉLA

Ki beszél még transzilvánul?

Erdélyiség a rendszerváltás után

MARKÓ BÉLA (1951) Marosvásárhely

A nyelv kisajátítása legalább olyan fontos egy diktatúra számára, mint a vélemény- és mozgásszabadság korlátozása. A szavak jelentését éppúgy nem szabad felügyelet nélkül hagyni a totalitárius rendszerekben, mint a magántulajdont. A különbség talán az, hogy a magántulajdont csaknem teljesen fel lehet számolni, a nyelvet viszont nem, hiszen kommunikációra szükség van, de semmi sem idegesíti jobban a diktátorokat, mint a jelentések sokfélesége. Az irodalmat is azért nem szeretik, mert az író értelemszerűen megváltoztatja a szavak jelentését, és az allegória, a metafora vagy bármilyen költői kép legalább olyan veszélyes adott esetben, mint egy ketyegő pokolgép. Ezért is gyűlölik a diktatúrák a kisebbségi nyelveket és általában mindenféle regionális kultúrát, de még a szubkultúrákat is. Aki a szavakat ellenőrzi, az magát a társadalmat is a kezében tartja. Tulajdonképpen nem igaz, hogy a leghatékonyabb hatalommegtartási módszer a *divide et impera*, vagyis az oszd meg és uralkodj. Ennél sokkal megbízhatóbb technika, hogy: tedd egyformává és uralkodj. Legalábbis ideig-óráig, hiszen egyetlen elnyomó rendszer sem tart örökké. A nyolcvanas években, a Ceaușescu-rendszer utolsó évtizedében nap mint nap érezhettük, hogy miután minden más tulajdonukat rég elállamosították, hihetetlenül felgyorsult a nyelv egyneműsítése, vagyis a nyelvhasználat központi ellenőrzése. A magyar nyelv szinte teljes kiszorítása a nyilvános életből ennek az egyneműsítésnek csak az egyik eszköze volt, talán nem is a leghatékonyabb, ugyanis nemcsak a kisebbségeket, hanem az egész társadalmat kellett egy közös nyelvhasználatra rászorítani, és magát a kommunikációt kellett egyjelentésűvé tenni még a többségi román nyelv esetében is. A nyelv identitás. Ezt továbbgondolva: egy nyelv egy identitás. De csak akkor, ha a szavak ugyanazt jelentik mindenki számára. Nem véletlen, hogy a mértéktelen hübriszével saját véres bukását siettető Ceaușescu-rezsim kulcsszava azokban az években a „homogenizálás” volt. Közelíteni egymáshoz, hasonlóvá, majd egyformává tenni a várost és a falut, régiókat, tradíciókat, románokat, magyarokat. Fölösleges volt a rózsaszínű propaganda, tudtuk mindannyian, hogy a homogenizálás nem az elmaradottabb vidékek vagy rétegek felemelését szolgálta, hanem a többféle identitás helyett egyetlen közös masszává kellett volna gyúrni Románia népét.

Mi, magyarok természetesen nemcsak a rendszerváltás előtti években, nemcsak a homogenizálás szándékának meghirdetése után, hanem kezettől fogva megtapasztaltuk ezt a Prokrusztész-ágyat. Nem jó sem magasabbnak, sem alacsonyabbnak, sem soványabbnak, sem kövérebbnek lenni, mint a szabvány, és nem jó persze más nyelven beszélni, mint amit a többség is megért. Ráadásul kénytelenek voltunk elfogadni a hatalom által diktált szemantikát, legalább részlegesen, vagy akár azáltal is, hogy bizonyos szavakat nem használtunk, mert megfosztották őket eredeti tartalmuktól. Nem írtuk le azt, hogy haza vagy nemzet, sőt, azt sem nagyon, hogy köztársaság. Voltak ugyanakkor olyan földrajzi elnevezések, amelyeket csakis történelmi kontextusban, szintén leegyszerűsített jelentéssel lehetett használni, kivéve talán a klasszikus irodalmi műveket. Mert hát például Áprily Lajos multikulturális Erdély-felfogása kivételesen beleillett a képbe: „Ott lenn: zsidongott még a völgy a láztól. / Itt fenn fehér sajttal kínált a pásztor. // És békességés szót ejtett a szája, / és békességgel várt az esztenájára” (*Tetőn*). Ez volt az a szerencsés eset, amikor egy kiváló költő Erdély-központú verseiben a kommunista ideológusok sem találtak kivétlivel, miközben Kós Károlyt, akinek ezt a verset dedikálta, hol betették, hol kivették a tantervből, és nem tudok róla, hogy 1989 előtt valamikor is beszélni lehetett volna az iskolában a *Kiáltó Szóról*. Erdélyről inkább a történelemkönyvekben esett szó, harmadik román országgént Havasalföld és Moldva mellett. A transzilvanizmust pedig említeni sem lehetett.

Erősen megrószálva, a pillanatnyi ideológiai szempontoknak folyamatosan kiszolgáltatva ugyan, de végül is egy-két kivétellel mindvégig tanították a legfontosabb magyar írókat az iskolában, ugyanakkor viszont próbáltak leválasztani minket a magyar irodalom és a magyar kultúra egé-

széről, egyébként nemcsak a Ceaușescu-rendszerben, hanem már azt megelőzően is. Vagyis egyfajta önállóságra kényszerítették akkor is az erdélyi magyar szellemi életet, de ennek a kisebbségpolitikának semmi köze nem volt a transzilvanizmushoz. Mi sem bizonyítja ezt ékebben, mint az a már-már bizarr megoldás, hogy a század magyar irodalmát a középiskolákban két külön évfolyamon kellett tanítani, az egyik évben *Magyar irodalom a huszadik században* címmel tulajdonképpen a magyarországi magyar irodalmat, a másik évben meg következett a *Romániai magyar irodalom*. Vagyis Kuncz Aladár és Móricz Zsigmond, Dsida Jenő és József Attila más-más tankönyvben szerepeltek, ha éppen nem estek tiltás alá. Mert hát külön tankönyv ide vagy oda, Dsidát sokáig nem lehetett tanítani, aztán már igen, de valamivel később meg Illyés Gyula és Kós Károly került ki a tantervből. A lényeg: önállóknak kellett lennünk, de nem úgy, ahogy mi szeretnénk volna. Éppen ezért a nacionálkommunista diktatúra 1989-es összeomlása után már nagyon hamar az erdélyi magyar értelmiség a szó szoros értelmében megpróbálta újragondolni és újrafogalmazni önmagát, tehát megkeresni igazi identitását. Ehhez nyilván tisztázni kellett számos ellentmondást, elsősorban azt, hogy az addig ránk kényszerített, részben vagy egészében hamis identitás helyett kell-e ismét egy sajátos identitásban gondolkoznunk, van-e egyáltalán ilyen, és vajon szabad-e elfogadnunk, hogy fontos „a sajátosság méltósága”, ahogy meglehetősen pátosszal Sütő András nevezte annak idején. Erdélyről igen, a szülőföldön való boldogulásról is igen, de a transzilvanizmusról mint ideológiáról akkor még mindig nem sok szó esett. A kilencvenes években a *Kiáltó Szót* sem nagyon emlegette még senki, pedig már nem volt tilos. Persze ennek az egyik oka, legyünk őszinték, hogy sokan nem is ismerték. De ennél sokkal fontosabb, hogy az identitás kérdésére az irodalom, vagyis az írók némileg másképpen válaszoltak, mint a politikusok, bár ez akkoriban, az önmeghatározás kollektív lázában, talán észre sem vevődött. Pragmatikus szempontok vezérelték az irodalmi életet is, és még inkább a frissen, szinte a semmiből életre kelt erdélyi magyar politikát.

A rendszerváltás után az írók közül sokan részt vettek a magyar politikai érdekképviselő intézményes kereteinek a kialakításában, és leggyakrabban náluk figyelhető meg, hogy ugyanazokat a célokat követve, némileg eltérően határozzák meg az erdélyi magyar irodalom és az erdélyi magyar politika kötődését Magyarországhoz, Romániához és ezen belül Erdélyhez. Természetesen az irodalmi vagy politikai dilemmák ugyanabban az értékrendszerben írhatók le mindkét esetben: tradíció vagy modernizáció, önállóság vagy integráció, romániaiság vagy erdélyiség. Egy kisebbségi közösség helyzeténél fogva konzervatív, vagyis ragaszkodik a tradícióhoz, és fél minden változástól. Igaz, a változástól való félelem egy olyan nyelvi, kulturális, nemzeti elnyomás esetében, amilyenek az erdélyi magyarok is ki voltak téve, rendkívül ellentmondásos kisebbségi ideológiához vezethet. Hiszen egy erőszakos vagy akár békés asszimilációs politikának alávetett kisebbségnek minden módon akarnia kellene a változást, szorgalmaznia kellene a modernizációt, hogy kitörhessen az elszigeteltségből, amely előbb-utóbb a vesztét okozhatja, mármint közösségként. Csakhogy az erdélyi magyarok történelmi tapasztalata a huszadik században éppen ennek az ellenkezőjét sugallta: hogy még az elengedhetetlenül szükséges modernizációs döntések is, mint például a székelyföldi iparosítás, az egyes régiók etnikai összetételének megváltoztatását szolgálták. Így aztán nem a nehezen jósolható jövő, hanem a múlt irányába próbáltak kitörni még az értelmiségiek is, azokat a történelmi pillanatokot kísérelték meg ébren tartani a kollektív emlékezetben, amelyek mintát kínáltak egy méltányos együttélésre. Az is nyilvánvaló, hogy a történelem valóban kínál modelleket ma is, akár itt Erdélyben, akár Európában másutt. Nem véletlen, hogy időről időre felbukkan nálunk a „keleti Svájc” eszméje is, amit nem is olyan régen talán még meg is lehetett volna valósítani, ha a száz évvel ezelőtti etnikai arányokat nézzük. Ilyen értelemben a transzilvanizmus felélesztése, kulturális és politikai koncepcióként, kézenfekvő lehetett volna, mégsem ez történt, legalábbis deklaráltan nem, bár az 1989 után létrehozott intézményrendszer, illetve a még azelőtről megmaradt intézmények átalakítása a két világháború közti erdélyi szellemi műhelyekhez való igazodást mutatja. Ez a „restaurációs” szándék erősebb volt az idősebb generációnál, a fiatalok bátrabban szakítottak a múlttal, nem volt fontos számukra ez az időnként tényleg bizarr időutazás. Részesem voltam a kulturális és politikai intézményalapításnak is, és bár akkor elsősorban konkrét programvitákat folytattunk, azt is inkább a politikában, elég jól látszanak utólag a különbségek az irodalmi és politikai rendszerváltás között az erdélyi magyar közéletben. Ismétlem, nem az alapvető célokról van itt szó, hanem az identitásváltás – vagy identitás-visszaszerzés – prioritásairól, tehát arról, hogy abban a pillanatban mit tartottunk fontosnak íróként, és mire helyeztük a hangsúlyt politikusként, milyen

mértékben nyúltunk vissza a tradícióhoz, és mekkora teret szántunk a modernizációnak. Sokszor felelőlegesen, hogy 1989 decemberében a még létező magyar nyelvű újságok és folyóiratok hogyan képzeltek a változást. Az Igaz Szó című marosvásárhelyi irodalmi folyóirat szerkesztője voltam azelőtt, és rögtön a Ceaușescu-rendszer bukásának másnapján kollégáim engem választottak főszerkesztőnek. Ugyanaznap már azt is el kellett döntenünk, hogy milyen nevet adunk a megújuló lapnak. Velünk egyidejűleg a névváltoztatás – korántsem csak szimbolikus – vitái zajlottak más lapoknál is Erdély-szerte. Hamar kiderült, hogy ösztönösen majdnem mindenki a restitúciót, vagyis a vissza-szerzést, visszaállítást tekinti prioritásnak, és főként a két világháború közti időszakot próbáltuk feltámasztani, intézménynevekben mindenképpen, miközben néhány nap múlva a politikai viták sokkal nyitottabbak voltak, kevésbé figyeltünk a hagyományra, amikor politikai programunkat alakítottuk. Ennek az is lehet a magyarázata természetesen, hogy míg a két világháború közti erdélyi magyar művelődési élet összességében sikertörténetnek mondható, ugyanez egyáltalán nem állítható az akkori politikáról. A *Kiáltó Szó* is nyilván azért maradt meg emlékezetünkben Kós Károly lendületes szépírói műveként, és azért felejtődött el szinte teljesen a hozzá tartozó társadalmi, gazdasági, politikai program két szerzője, Zágoni István és Paál Árpád, mert a transzilván ideológia és általában az erdélyi magyar politika nem nagyon tudott eredményt felmutatni abban a korban.

Amikor az Igaz Szónak új elnevezést kerestünk, hosszan ötleteltünk mi is a régi erdélyi folyóiratok nevével, szóba került a meglehetősen romantikus Pásztortűz, aztán a Termés, és végül a Helikonnál már-már lehorgonyoztunk, de kiderült, hogy közben kolozsvári kollégáink megelőztek, és ezt a nevet adták az addigi Utunknak. Így aztán kénytelen-kelletlen – de nekem mindenképpen elégtételre – eltekintettünk a múltbeli példától, és valami újat kerestünk. Így lett az Igaz Szóból Látó. Bizonyos értelemben ez is a múlt persze, hiszen Batsányi János verséből kölcsönöztük, de semmiképpen sem a szűkebb erdélyi, hanem a teljes magyar irodalomtörténethez fordultunk, és nem akartunk a folyóirat címével feltétlenül egy valamikor már létezett lapot megidézni. Nem volt kivétel a teljesen új cím sem, de ha összeszámolnánk, valószínűleg kiderülne, hogy többségben voltak azokban az években a szellemi restitúció címekben, intézménynevekben vagy akár kulturális és tudományos programokban is megmutatózó gesztusai. Igaz, bizonyos esetekben ennek szintén nagyon gyakorlatias okai is voltak, ugyanis napirendre került a jogutódlás kérdése is, ami már nem egyszerűen a szellemi örökség vállalását jelentette, hanem egy esélyt a civil egyesületeinktől vagy alapítványainktól egykor elállamosított javak visszaszerzésére. Később aztán ez sokszor valóban sikerült is. De még előbb, mint mondtam, a részleges szellemi restitúció mindenképpen lezajlott a kulturális és tudományos életben, újra megalakult az Erdélyi Múzeum Egyesület (EME), az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE), és folytathatnám a sort. Mindez eléggé meggyőzően bizonyítja, hogy volt egy határozott törekvés a régi erdélyi hagyomány feltámasztására, és innen már csak egy lépés lett volna megfogalmazni egy önálló transzilván koncepciót a politikához hasonlóan a irodalomban, művészetekben, kultúrában, tudományban is. A többnyire ugyancsak a humán értelmiségiek közül kikerült politikusoknak nagyon gyorsan sikerült egy kimondatlanul is transzilvanista, vagyis gyakorlatilag teljesen önálló érdekképviseleti szövetséget talpra állítaniuk. Az íróknak például ilyen különállásra nem volt szükségük, éppen ellenkezőleg, ők elsősorban integrálódni szerettek volna az összmagyar értékrendbe, de azért Erdélyben is működtetni kellett egy saját irodalmi intézményrendszert, sőt, erősíteni kellett a kapcsolatot a román írókkal is. Csupa ellentmondás látszólag, de hát erről szól egész erdélyi létünk, ez a transzilvanizmus végül is, azt hiszem, csak ahhoz meg is kellett volna fogalmazni egy önálló transzilván koncepciót, egy sajátos erdélyi ideológiát, amely ugyan nem választana el minket a magyar nemzet egészétől, de nemcsak egyenként, egyenként, hanem önálló kollektív entitásként is kapcsolódnánk saját nemzetünkhöz. Miért nem történt meg ez mégsem olyan egyértelműen a szellemi életben, mint az egyébként kezdetben sokkal kevésbé tradicionalista, nem a múltat, hanem a jövőt fürkésző romániai magyar politikában? Egyrészt maguk az írók vagy művészek sem akartak ideológiát gyártani a restitúciós kényszerből, hiszen alkotóként a hagyomány ismerete fontos ugyan, de legalább ennyire fontos a hagyománytól való elszakadás, vagyis olyan műveket hozni létre, amelyek minden szempontból újdonságot jelentenek. Az 1989 után megnyíló távlatok nem az öncsonkításként is értelmezhető transzilván kollektívizmusra, hanem a végre lehetségesnek mutató összmagyar, sőt összeurópai integrációra ösztönözték az írókat. Nem beszélve arról, hogy azelőtt évtizedeken át koloncként cipeltük magunkkal a ránk aggatott jelzőt: romániai. Hivatalosan romániai magyar írók voltunk sokáig. Nem számí-

tott, hogy ez nem azt jelenti, mint az erdélyi magyar író, meg kellett szabadulni minden ránk erőltetett címkétől. Ezzel egyidejűleg a romániaság vagy erdélyiség dilemmáját a romániai politikában helyét kereső Romániai Magyar Demokrata Szövetség egészen másképpen érzékeltte, komoly véleménykülönbségek is voltak ezzel kapcsolatosan a szövetségben, viszont az irodalmi életben ezt a lehetséges vitát elfedte az úgynevezett „határon túli” rezervátumból való kitérés vágya. Hiszen 1989 előtt a határon túli magyar irodalmakat Magyarországon is külön entitásnak tekintették, és ezen az entitáson belül mérték egymáshoz az alkotókat. Igazság szerint nem alakult ki egy közös értékrend, és akárcsak Romániában, nem csupán az irodalomtörténet, hanem a napi kritika is gyakran romániai, jugoszláviai, szlovákiai írókként beszélt rólunk, és már az is nagy fegyverténynek számított, ha nem romániaiként, hanem erdélyiként említettek minket. Éppen ezért sokat köszönhetünk azoknak az irodalomtörténészeknek, akik az akkori hivatalos irodalompolitika által felállított korlátokon túllépve próbálták „határok nélkül” mérlegre tenni a műveinket. A különlet és együttlet kérdése élénken foglalkoztatott mindannyiunkat azokban az években, egyrészt mint az erdélyi etnikumok különletének és együttletének, másrészt mint a magyarországiakkal való együttletnek és különletnek a dilemmája. Visszalapozva akkori írásaimra, látnom kell, hogy a kilencvenes évek első felében magam is többször próbáltam meghatározni az erdélyiség mibenletét. Egy Korunk-körkérdésre válaszolva 1991-ben már így fogalmaztam: „Az erdélyiség együttletét és különletét.”¹ Ugyanakkor emlékeim szerint általánosan elfogadott volt az a vélemény a transzilvanizmusról, amennyiben nagy ritkán mégis szóba került, hogy „szükségideológia”, amint ugyanebben az írásban megfogalmaztam: „nemcsak jó, hanem rossz oldala is van az entitásként való elkülönülésnek. Annak a különletnek, amely az összmagyar hagyományon belül önállósítja – és esetleg magára hagyja? – az erdélyi magyar szellemet. Perpetuálni kényszeríti a külön értékrendet, amit ebben a pillanatban én is mélyszégyen ellenében szemlélek, mert külső erők oktrojálták reánk. A transzilván ideológia valóban egy szellemi szükségállapot szükségideológiájaként jött létre. Feloldható-e ez az ellentmondás, oldható-e ez az ellenszenv, amely engem, az irodalmárt szembefordít velem, a politikussal? Megszüntethető-e ez a tudathasadás? Mert mérlegeljük józanul: a magyar kultúra mégsem olyan nagy lélegzetű, nem olyan hangos sírású és nevetésű, nem olyan nagy földrajzi és történelmi *mennyiség*, hogy benne igazán elkülönülhessenek a regionális különletek. Ez nem lenne egészséges, tehát semmiképpen sem kívánatos.”² Bevallom, azt a bizonyos „tudathasadást” máig tapasztalom, de már nem látom annyira problematikusnak az elkülönülést, és azt gondolom, lehetünk úgy része az összmagyar szellemiségnek, hogy közben nemcsak a politikában, hanem az irodalomban, művészetben, tudományban is működtetünk egy saját lábán álló intézményrendszert. Való igaz, napi kihívás ezt a kettőt, a különletet és beilleszkedést értelmezni szinte helyzetről helyzetre, de ez egy olyan magyar, sőt kelet-közép-európai felelősség, amitől valószínűleg soha nem fogunk megszabadulni. A fenti idézet egyébként egyértelműen bizonyítja, hogy már akkor szembesültünk azzal a kérdéssel, amely látszólag más választ kapott az írótól, mint a politikusoktól, még akkor is, ha egy és ugyanazon személyről volt szó. Az sem kétséges, hogy nemcsak a modernizáció és tradíció, hanem az önállóság (romániai vagy transzilván különlet) és a magyar kultúrába való beilleszkedés dilemmája is más utakon kalauzolja a jövő felé a politikust és az írókat. Más utakon, de remélhetőleg nem másfelé. Legfeljebb a szerepek cserélődnek fel a két világábrú közötti időszakhoz képest, amikor Kós Károlyék maradandó irodalmi és művészeti mozgalmával szemben az erdélyi politikusok teljesítménye, sajnos, mulandó volt. Az elmúlt három évtizedben az erdélyi magyar politika az önálló közösségépítés lázában égett, bár néhány éve ez a törekvés alábbhagyott, és a magyarországi integráló vagy akár bekebelező szándékok igencsak gyengítették önállóságunkat. Holott már a kilencvenes években végigvittuk azokat a politikai programokat, amelyek egyúttal kulturális programként is működhetek volna, és tulajdonképpen működtek is egy ideig. Ismét egyik saját előadásomból idézek, 1994-ben Szegeden az Értelmiség '94 Nyári Egyetemen hangzott el:

„A megmaradás ideológiája, akárhogyan is boncolgatjuk, szinte feloldhatatlan ellentétben van a megújulás ideológiájával. Egyszerre konzerválni és változtatni lehetetlennek tűnik. És ha már a szavakkal játszunk, hadd engedjek meg magamnak egy metaforát: nagyon könnyű arra a konklúzióra jutni, hogy a konzerválás ellentétje nem a megújulás, hanem a romlás, megromlás, megromlás. Ezért kell ezeket a csapdákat az erdélyi értelmiségnek sürgősen felszámolnia, és egy másik, teljesebb ideológiával helyettesítenie. Ami egyébként nagyon nehéz, mert – még egyszer mondom – itt egy objektív helyzetről van szó. Egy védekezésre – tehát defenzív stratégiára – kényszerített közös-

séget kellene kulturálisan más közérzetre, más szemléletre felkészíteni, de úgy, hogy az esetleg másképpen gondolkodó elitnek az elkötelezettsége továbbra is közösségi maradjon, és hangja eljusson a közösséghez. Ebben a pillanatban nem a közösségi-nemzeti szemléletmódot kellene lebontani, hanem az egyik ilyen szemléletmódot a másikkal helyettesíteni. Megfigyelhető tudniillik, hogy amikor nemzeti értékeket és európai értékeket szembenállásként él meg egy adott értelmiségi csoport, akkor tulajdonképpen hamis premisszákból indul ki: csak bizonyos nemzeti értékekre és csak bizonyos európai értékekre helyezi önkéntelenül a hangsúlyt, és így újabb csapdákat állít önmagának. Ugyanis a saját közösségén, annak kultúráján kívülre helyez olyan pozitív értékeket, amelyek bent is megvannak, de ideiglenesen árnyékba kerültek. Félreértés ne essék, nem a kultúrák autarkája mellett akarok most érvelni, ebben én magam sem hiszek, hanem szeretnék egy árnyaltabb, tehát igazabb képet adni önmagunkról.

Mert milyen képet is nyújtanak rólunk mások, illetve milyen képet sugallunk mi magunk? Erdélyről szóló tudósítások kedvelt szimbólumrendszere nagyon egyszerű: székelyharisnyás, nagybajuszú öregemberek, rokokós öregasszonyok – saját nagyapáink és nagyanyáink –, hagyományos munkaeszközök, nyikorgó szekerek, borzas szénaboglyák, megroskadt házak, és fölöttük a kivédhetetlen elmúlás hangulata. Erős, szuggesztív üzenet ez: veszélyben vagyunk, fenyegetik értékeinket, meg kell védenünk őket. Ehhez társul egy másik képi réteg, jóval ritkábban, mint az előző: városok, műemlékek, templomok, szintén a veszélyben levő hagyomány szimbólumaként. Legutóbb talán a Mátyás-szobor eltávolítására tett kísérletek, illetve az ezek elleni tiltakozás valamennyire fölerősítette ezt a háttérret. A lényeg az, hogy még a hagyomány fölmutatásáról, a kötelező hagyományörzésről szólva sem beszélhetünk egy valós egyensúlyról vagy teljességről.

A hagyományok között ugyanis ott vannak a modernizációs törekvések, ott van a megújulás lehetősége, sőt igénye is. A mai Erdély nem olyan, mint a tegnapi vagy az ezer esztendővel ezelőtti, ebből következik, hogy a holnap sem lesz olyan, mint a mai. Kérdésünk az, hogy milyen lesz. Milyennek kell lennie? Mit teszünk és megteszünk-e mindent, hogy olyan legyen, amilyennek mi reméljük?”³

A rendszerváltás pillanatnyi eufóriája, a határok nélküli irodalom illúziója után hamar rá kellett döbbeniük az íróknak, hogy nem olyan könnyű attól a társadalmi örökségtől megszabadulni, amely azelőtt egyfajta feladattá tette az írást. Viszont legalább ennyire igaz, hogy inkább az idősebb generációk próbáltak továbbra is valamilyen társadalmi rendelésnek eleget tenni, vagyis részt venni az erdélyi politikában. Mert a fiatalabbak már nagyon jól látták, hogy mostantól fogva végbemegy egy munkamegosztás, és nem kell feltétlenül politizálniuk még akkor sem, ha véleményformáló értelmiségiként időről időre meg kell szólalniuk. Mindenképpen akadálytalanná vált az úgynevezett magyar–magyar kapcsolattartás az irodalomban is, és konferencia konferenciát követett, ahol magyarországi és határon túli magyar írók véleményt cserélhettek, és megbeszélhették azt is, mi lesz az eddigi jelzőkkel, például a mi esetünkben alternatíva-e, hogy romániai vagy erdélyi. Vagy pedig egyszerűen el kell hagyni ezeket a jelzőket? Természetesen mindannyian amellet érveltünk, hogy bár vannak az általunk művelt irodalomnak helytől és helyzettől függő sajátosságai, ezek nem olyan markánsak, hogy ne gondolkozhatnánk egyetlen egységes magyar irodalomban. Ami így is van, ma is változatlanul ez a véleményem nekem is, de míg akkoriban inkább szétszakítottságunk megszüntetése volt a fontos, most egy immár nagyjából együtt lélegző, bár kánonjaiban még mindig erősen Magyarország–központú irodalmi életben máshova tenném a hangsúlyt: a regionális identitások megtermékenyítő hatására. Nem beszélve arról, hogy az erdélyiséget – vagy ennek ideológiáját: a transzilvanizmust – valamivel többnek vélem, mint regionális identitásnak. Ugyanis Erdély a történelemben többször volt kénytelen önállóan működni, és ez olyan multikulturális tapasztalatot jelent, amit nem letagadni kell, hanem éppenséggel felhasználni a közös magyar kultúra gazdagítására vagy akár modernizációjának felgyorsítására. Idősebb és fiatalabb erdélyi prózaírók egyaránt bizonyítják műveikkel, még hogyha egyikük-másikuk nem is ismeri ezt be, hogy Erdély külön ihletforrás. De mielőtt erről beszélnék, hadd térjek vissza a kilencvenes évek elejére, mert abban az időszakban sok mindent sikerült tisztázni, és számos elvi-eszmei állásfoglalás született az identitásról vagy hovatartozásról. Néhány évvel ezelőtt jelent meg a korszakhatárnak is tekinthető egykori Kántor–Láng irodalomtörténet kiegészítése és egyúttal folytatása is, a *Száz év kaland*.⁴ Ugyancsak Kántor Lajos és Láng Gusztáv írta, esszékötetként is olvasható, de az elmúlt száz év minden jelentős erdélyi magyar irodalmi jelenségére kitérnek benne. Kántor Lajos szerkesztette, életművének

– igazán méltó – lezárása ez a mű, hiszen hatalmas munkabírással írta folyamatosan az erdélyi „konglomerátum” létjogosultsága mellett érvelő elemzéseit. (Ő nevezte konglomerátumnak Erdélyt egyik könyvének címében, és ennél pontosabb meghatározást nem nagyon találhatnánk, azt hiszem.) Nála transzilvanistább irodalomtörténészünk nem nagyon volt, de ezzel nem mondok újat. Viszont beismerem, hogy engem is meglepett szerzőtársának, a nyolcvanas években Szombathelyre kitelepült hajdani tanáromnak, Láng Gusztávnak a többrendbeli Erdély- meg erdélyiség-elemzése, a tévhitek vagy ellentmondások feltérképezése és néhány olyan fontos politikai igazság megfogalmazása, amiről azt hihetnénk, nem az irodalomtörténész dolga. De igen. Láng Gusztáv ezt meggyőzően bizonyítja, és engem arra is ráébresztett, hogy amikor a transzilvanizmusról gondolkozunk, irodalomnak és politikának előbb-utóbb találkoznia kell. Nagy egyetértéssel olvastam ebben a rap-szodikusnak tűnő irodalomtörténet-folytatásban mindazt, amit az identitásdilemmákról ír, és meg kell mondanom, hogy véleménye nagy elégtétel számomra: Szombathelyről az erdélyiség mellett érvelni, nem pedig annak hiábavalóságát bizonygatni morális tett is. Persze a kezdetekkor, tehát a kilencvenes évek legelején még ő is a magyar irodalom egységére teszi a hangsúlyt, hiszen ezt akarták elvenni tőlünk, ezt kellett rögtön a romániai diktatúra bukása után visszaszerezni:

„Mindnyájan emlékszünk azokra az időkre, amikor eretnekség számba ment a magyar irodalom államhatároktól független egységéről beszélni. Aki az egység elvét hangoztatta, az az esetek többségében árulónak minősült. Hazát árult el, ha Romániában hangoztatta ezt az egységet, vagy Szlovákiában tette; a proletár internacionalizmust árulta el, ha Magyarországon. Tehát valamiképpen mindenütt áruló lett, csak az ítélet hivatkozási pontjai különböztek. Ez az egység – és ezt mindannyian éreztük – természetesen létezett akkor is, amikor tilos volt beszélni róla. De éppen ezért a tilalom megalázó volt, az identitáshoz való jog durva korlátozása. Azonosságunk lényege ugyanis nem az, amik vagyunk – ez csak megnyilatkozása –, hanem amiből lettünk. Az identitás nagyrészt örökség, melyhez átlagemberként alig tehetünk hozzá valamit is, legfeljebb készségünket eme örökség vállalására és erkölcsi elszántságunkat, ha ez a vállalás akadályokba ütközik vagy kockázattal jár. De ha ez az elszántság már nem elég, ha a vállalás szüntelen stigmatizáció, és főképpen nem azonosulhatok mindenkivel, akivel identitásörökségem közös, az önazonosság illuzórikussá válik, vagy csak degradált formában gyakorolható. Ezért nem volt lényegtelen, hogy lehetett-e beszélni erről az egységről, vagy nem lehetett.”⁵

Az erdélyiség kérdésére Láng Gusztáv többször is visszatér ebben a könyvben, és nem tagadja, legalábbis én úgy érzem, hogy kételyei vannak a hagyományos transzilvanizmus-értelmezéssel kapcsolatosan, beleértve annak a korrekcióját is, amit nagyjából mindannyian mondtunk 1989 után bármiféle irodalmi különletről:

„Természetesen külön erdélyi irodalomról egészen Trianonig nem beszélhetünk – illetve nem beszél ilyenről az irodalomtörténet-írás. Holott talán kellene. Nekem mindig Mikes Kelemen példája jut az eszembe, akinek a honvágy sohasem Magyarországot, hanem Erdélyt juttatta eszébe, s amikor Rákóczi halála után végleg levetette a franciás udvari öltözéket, melyet fejedelme iránti szeretetből viselt, »székely viseletet« öltött – aligha különbözött ez a magyar nemesi viselettől, de ő (szíve identitása szerint) székelynek érezte. S vajon Leveleskönyvének korához képest bámulatos modernsége nem abból adódik-e, hogy az erdélyi regionális köznyelv korábban és gazdagabban alakult ki, mint a magyar nyelvterület más régióinak nyelve? De mehetünk messzebbre is az időben; Pázmány Péter magyarsága is partiumi magyarság (s családjának eredeti hite szerint református). Heltai Gáspár munkáiban vajon nem fedezhetők-e fel erdélyi vonások, két nyelvűségének (a latinnal három) ízei például? Érdekes volna ezt vizsgálni, s nem az erdélyi emlékirókra szorítkozni e tekintetben.”⁶

Nagyon érdekes, hogy az Erdélyből Magyarországra kitelepült írók mintha sokkal intenzívebben élnék meg azt az identitás-dilemmát, amellyel az itthon maradtak is nap mint nap szembesülnek. Magyar íróként élni a szülőföldeden úgy, hogy közben a román többség vagy annak egyes szószólói idegennek tekintenek, és megpróbálnak, ha másképpen nem, érzelmileg megfosztani a saját hazádtól, nem akármilyen kihívás. Ezzel szembenézni továbbra is valamiféle többletfeladatot jelent egy értelmiséginek, amitől nehéz szabadulni. Viszont azt hihetnénk, hogy akik innen elmentek Magyarországra, azok megváltak ettől a tudathasadásos állapottól is. Úgy tűnik, nem így van. Egy 2015-ös esszéjében az egy ideje Kolozsvárról Budapestre költözött Balla Zsófia hosszan foglalkozik az identitás kérdésével, több oldalról is megvilágítja, és bár gyakran idézzük tőle azt a kultikus

verssort, hogy „ahogyan élek, az a hazám”, valójában ő sem elégszik meg ezzel. Vissza-visszatér az erdélyiség gondolatához, elidőzik a nyelvi különbségeknél, és alapjában véve az otthonosságnak és idegenségnek azt a sajátos keverékét írja körül, ami mindannyiunkra jellemző, nem csak azokra, akik elmentek innen:

„Egy nemzet irodalma az anyaországi, az odaérkezett és a határon túl élő, de azonos nyelven írók műveit együttesen jelenti. Ezzel jobbára mindenki egyetért. De ha közelebbről szemügyre vesszük a kérdést, például azoknak az íróknak a sorsát vagy műveit, akik már a mai Magyarországon határain kívül születtek, és onnan nem idegen nyelvterületre vándoroltak ki, hanem az anyaországba települtek át, akkor azt látjuk, hogy vágyaik földjén mégis többnyire idegenként tekintenek rájuk. Néha ők is így tekintenek önmagukra. Nem ritka, hogy hányódásukat, sorsukat megéremelt büntetésnek érzik. Az elhagyott szülőföld büntetésének.”⁷ Vitát is kezdeményezett erről a csíkszeredai Székelyföld folyóirat 2015-ben, a júliusi számtól kezdődően, többen hozzászóltak, de alapjában véve csak árnyalni tudták a vitaindítóként közölt Balla Zsófia-esszé megállapításait, cáfolni nem. Érdemes lenne részletesebben is foglalkozni azzal, hogy a transzilván gondolat hogyan erősödött az irodalomban a kilencvenes évek érthető – és szükséges – egység-deklarációi után, és azt is észre kell venni, hogy a határon túli magyar írókra folyamatosan figyelő magyarországi irodalomtörténészek, miközben természetesen egységes magyar irodalomban gondolkodnak, és a legjobb erdélyi írókat is próbálják beemelni egy közös kánonba, nem provinciális koloncoknak, hanem értéknek tekintik összmagyar szempontból is a transzilván jellegzetességeket, és közülük többen is időről időre számba veszik, hogy mi történik a határon túl, írják, úgymond, a maguk hol mozaikos, hol összefüggő irodalomtörténetét (például Bertha Zoltán, Csapody Miklós, Elek Tibor, Fried István, Fűzi László, Márkus Béla, Pécsi Györgyi és természetesen Pomogáts Béla, aki egymaga többször is összegezte, amit tudnunk kell a huszadik század erdélyi magyar irodalmáról⁸). Ehhez képest Erdélyben mintha kevesebben tekintenék feladatuknak, hogy entitásként is vizsgálják az erdélyi magyar irodalmat (ismét a teljesség igénye nélkül: Balázs Imre József, Demeter Zsuzsa, az innen kitelepült, most Magyarországon élő Boka László, illetve az idősebbek közül Cseke Péter, Borcsa János, semmiképpen sem túl hosszú a lista). Annyi biztos, hogy a rendszerváltás minden kötöttséget feledtető eufóriája után végre kialakulni látszik egy senki által nem diktált, éppen ezért őszinte érdeklődés a transzilván múlt és jelen iránt. Nem véletlen, hogy olyan regények egész sora látott napvilágot az utóbbi időben, amelyek mintha Kós Károlyék történelmiregény-programját elevenítenék föl anélkül, hogy ezúttal valaki is meghirdetett volna ilyesmit. Erdély közelebbi, huszadik századi történelmét dolgozzák fel az erdélyi vagy Erdélyből elszármazott írók: Bartis Attila, Bogdán László, Dragomán György, Káli István, Láng Zsolt, Szávai Géza, Tompa Andrea, Vida Gábor. Igen, a tagadástól eljutottunk megint egy transzilván programig, ahogy a két világháború közti erdélyi magyar történelmi regények is a sajátos erdélyi lét, tolerancia és intolerancia különös elegyének magyarozatát keresték az elmúlt századok történelmében. Kétségtelen, hogy ezek az újabb regények is arról az Erdélyről szólnak, ahol az együttélés napi kihívás volt régebben is, és ahol egyetlen közös térben több kultúra – magyar, román, német, zsidó, örmény vagy akár cigány is – keresi az együttlét és különlét helyes arányait.

Mindez transzilván különlegesség, jó esetben máshol fel nem lelhető érték, rossz esetben folyamatos konfrontáció, de azt hiszem, a transzilvanizmus, amelyhez újabban az irodalom talán megint közelebb van, mint a politika, nem csupán ennyi. Persze ez nem azt jelenti, hogy irodalmunk ma máris transzilvanista, vagy tényleg transzilvanista lesz valamikor a jövőben. Ennek ugyanis csak egy transzilvanista politika lehetne a garanciája, márpedig a politika, nem győzöm hangsúlyozni, ellenkező utat járt be, különösen az utóbbi évtizedben. A Kós Károly-i önállóságot építettük sokáig, de ma már feladni látszik az erdélyi elit azt a koncepciót, ami a két világháború között nem, de 1989 után megvalósítható volt, és egy ideig úgy tűnt, hogy meg is valósul. Az irodalmi vagy kulturális transzilvanizmus önmagában könnyen beletorkollhat valamilyen történelmi romantikába, aminek vannak is jelei az imént felsorolt írók egyikénél-másikánál is, amikor az egyébként is drámai közelmúltat már-már erdélyi vámpírtörténeté regényesítik. Rendben van, mondhatnánk, de lehetne fordítva is, húzhatná maga után egy önálló erdélyiség – és egy legalább Románián belül önálló Erdély – felé az irodalom is a politikát. Ehhez viszont nem csak azt kellene tudnunk, hogy nekünk, magyaroknak milyen sajátos közösségi létet kínál Erdély. Legalább ennyire fontos, hogy van-e a románokkal és a még itt maradt kevés szásszal, svábbal meg a többi etnikummal egy olyan közös ne-

vező, amely mindegyik közösségnek érték, és valamelyest megkülönböztet minket azoktól, akik nem itt élnek. Az az igazság, hogy annak idején a *Kiáltó Szónak* is magától értetődően az önálló magyar társadalom működőképességét kellett bizonyítani, és ehhez történelmi – részben: érzelmi – érvekkel szolgálnia egy kilátástalannak tűnő helyzetben. Viszont ez a röpirat sem adhatott választ arra, hogy mi is ez a közös nevező, mert nem ez volt a célja. A kényszerű, de lehetséges erdélyi magyar különlet mellett érvelt, de a másokkal való együttlét káráról vagy hasznáról nem ejtett szót.

Pedig Erdélynek a román nemzet történelmében is sajátos helye van. „Erdély a magyar nemzet keletje és a román nemzet nyugatja” – írtam 1994-ben. „Ez a két szemlélet olyan élesen ütközik egymással, hogy mindkét népben – persze más-más módon – identitás zavart okoz. Ilyen értelemben mégis van egymásra hatás, de ez egyelőre inkább konfrontációt jelent.”⁹ Utólag úgy vélem, a jelentős román írók műveiben ugyanúgy jelen vannak az együttélés dilemmái, mint a magyarokéban, csak oda kellene figyelni egymásra. Tamási Áront éppúgy foglalkoztatja ez, mint Ioan Slavici-ot vagy Liviu Rebreanu-t, aki az *Akasztottak erdeje* című regényében talán a legkönyörtelenebb a magyar–román viszony morális ellentmondásainak elemzésében. A magyarországi magyar vagy az ókirályságbeli román csak az irodalomból ismerheti a Rebreanu-regény főhősének, Apostol Bologna főhadnagynak a helyzetét, akinek választania kellene az esküvel vállalt kötelesség, a szerelem és a nemzeti identitás között. De Erdély történelme erről (is) szól, az itteni irodalom az együttélés árnyait és fényeit is megmutatja, akár magyar, akár román írókról legyen szó. Beleértve egy olyan fontos huszadik századi írót és filozófust is, mint Lucian Blaga, aki látszólag tudomást sem vett az erdélyi multikulturalizmusról, de valójában ugyanúgy mitikus tájnak tekinti Erdélyt, mint a magyarok. Ebben tulajdonképpen találkozik a román „nyugat” és a magyar „kelet”, és rá kell jönnünk, hogy akkor is van közös nevező, ha nem beszélünk róla. Mi több, Lucian Blaga, úgy mond, nagyon román, már-már nacionalista, mint ahogy a transzilvánok vagy transzilvanistának tartott magyar írók nemzeti elkötelezettsége is vitathatatlan. Erdély ilyen, mondhatnánk. A transzilvanizmus is valami ilyesmi lehetne, ha egyáltalán van még rá igény.

Ez viszont már mindenképpen politikai kérdés. Azt ígértem, hogy beszélek arról a különbségről, ami közvetlenül a rendszerváltás után az erdélyi magyar politikusok és az erdélyi magyar írók transzilvanizmus-felfogásában, vagyis az Erdély-programokban megmutatkozik. Nos, az írók a magyar irodalomba való teljes integráció szándékával vágtak neki az új korszaknak, de közben továbbvitték a létező saját intézményeket, és melléjük újakat is hoztak létre. A Romániai Magyar Írók PEN Clubjának megalakítása heves román ellenkezésbe ütközött az elején, de mégis működött, miközben létrejött egy saját írói egyesület (Erdélyi Magyar Írók Ligája) és alapítvány is (Erdélyi Magyar Irodalmáért Alapítvány), amelyek az integráció mellett azt a szándékot is tükrözték, hogy az itteni irodalmi életnek entitásként is fenn kell maradnia. Ez ma többé-kevésbé így is van, de azt kell mondanom, minden attól függ, hogyan alakul a továbbiakban az erdélyi magyar politika, amelynek ma, annak ellenére, hogy 1989-ben másképpen indult, szintén szembe kell néznie az önállóság és egy – mozgásterünket sok szempontból veszedelmesen leszűkítő – nemzetpolitikai integráció dilemmájával. Míg a rendszerváltás után az írók, akárcsak más alkotó értelmiségiek, egyértelműen meg akartak szabadulni mindenféle jelzőtől, a politikában az alternatíva az volt, hogy romániai vagy erdélyi jelenlétben kell-e gondolkoznunk. Mit jelentett ez? Egyrészt voltak olyan érvek a romániaság mellett, hogy a Kárpátokon túl is élnek magyarok, Bukarestben vagy másutt, nem beszélve arról, hogy a moldvai csángók nyelve, kultúrája ma is élő érték. Nem szabad szimbolikusan sem lemondani róla. Ugyanis a Romániai Magyar Demokrata Szövetség megalakulásának napjaiban, sőt az első hónapokban fel-felvetették egyesek, hogy jobb lett volna Erdélyi Demokrata Szövetségnek nevezni. Kivételesen volt olyan vélekedés is, hogy elég lett volna egyszerűen annyi: Magyar Demokrata Szövetség. De az egyébként nem túl vehemens vita inkább arról szólt, hogy romániaiak legyünk-e vagy erdélyiek. Utána is felmerült néha ez az alternatíva, például amikor kompromisszumos, de racionális megoldásként Bukarest lett a szervezet politikai központja, és Kolozsváron működött az adminisztráció. A névadásban is, a strukturális felépítésben is pragmatikus szempontok érvényesültek, hiszen illeszkedni kellett a román politikai élethez, és el kellett fogadnunk, hogy Bukarestben fogunk politizálni. Bár természetesen az RMDSZ programja a nyelvi-nemzeti identitás megőrzését és kiteljesítését, tehát az identitásproblémákat tekintette prioritásnak, nagyon hamar kiderült, hogy a politikában a történelmi nosztalgia nem mindig hasznos. Gyakorlatilag fel sem merült, hogy akár a Magyar Párt, akár a későbbi Magyar Népi Szövetség hagyományaihoz vissza kellene fordulnunk. Nem

a politikai restauráció, hanem a Nyugatra figyelő modernizáció volt a célunk. Egy ilyen program sokkal eladhatóbb volt ugyan, de nem állítom, hogy az erdélyi politikai hagyománytól való elszakadás minden szempontból a javunkra vált. Bizonyos értelemben a fürdővízzel együtt kiöntöttük a gyermekket is, sem a két világháború között kidolgozott kisebbségjogi törvényjavaslatokat, sem az ötvenes évekből a Magyar Autonóm Tartomány tapasztalatát nem próbáltuk meg hasznosítani. Viszont összességében az új romániai magyar politika valóban így válhatott képessé a modernizációra és egyúttal az általános demokratizálódási folyamatban való cselekvő részvételre is.

Az RMDSZ első országos küldöttgyűlésén, 1990. január 13-án Marosvásárhelyen már részletes Szándéknyilatkozatot fogadtunk el, és ebben félreérthetetlenül pozicionálta magát a szövetség: „itt, szülőföldünkön: Erdélyben, Romániában [...], Európában”. Úgy vélem, máig érvényes az is, amit a Szándéknyilatkozat a hovatartozásról mond: „A román néppel és a többi nemzeti kisebbséggel együtt közösen teremtsük meg a demokratikus Romániát, amelyben az országnak minden állampolgárával együtt szabadok, de egyben a magunk nemzeti önazonossága szerint magyarok lehetünk.”¹⁰ Ezt követően szinte minden jelentős RMDSZ-dokumentum hangsúlyozza, hogy egy demokratikus rendszerben nincsen ellentmondás az állami hovatartozás és a nemzeti identitás között. Rendkívül fontos, hogy már a kezdet kezdetén kinyilvánítják az erdélyi magyar politikusok, hogy önállóan kívánnak politizálni. Úgy gondolom, hogy alapjában véve az önállóság itt a transzilvanizmus szinonimája is lehetne. Éppen ezért talán gyakrabban kellene emlegetni az 1993. február 26-án Budapesten Antall József miniszterelnökkel közösen aláírt közleményünket is, amely önállóságunk elismerését, a magyarországi és erdélyi politika viszonyát tisztázza, és ezt a megállapodást azóta sem kérdőjelezte meg senki, de lassan-lassan feledésbe merül: „A magyar kormány nem avatkozik bele az RMDSZ politikájába, de mindenben messzemenően támogatja annak legitim törekvéseit és álláspontját. Ennek megfelelően üdvözli és elő kívánja segíteni a szövetség, illetve a romániai magyarság belső önrendelkezésének és autonómia-tervezetének Románia törvényeivel és nemzetközi jogszabályokkal egyező megvalósítását. [...] Magyarország miniszterelnöke és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség vezetői egyetértenek abban, hogy a határon túli magyar kisebbségek ügyét nem szabad pártpolitikai és választási célokra felhasználni. Erre nézve szükségesnek tartják a határon túli magyarság ügyében történő politizálás egységes alapokra helyezését, többpárti egyetértéssel.”¹¹ Ebből az idézetből is látszik, hogy az akkori politikai döntések alapul szolgáltak egy tényleg önálló erdélyi magyar közélet kialakításához, még akár az olyan román–magyar kezdeményezésekhez is, mint a *Provincia* című lap. Mint ahogy az erdélyi magyar közvélemény rokonszenvvel figyelte annak idején Sabin Gherman kolozsvári román újságírónak az erdélyi hagyományok felelevenítését, Erdély minél nagyobb önállóságát propagáló, a román közéletben nagyon is radikálisnak számító megszólalásait is.

Mindez ma nem tűnik időszerűnek. A kezdettől fogva mindannyiunk által szorgalmazott irodalmi és kulturális magyar–magyar integráció tulajdonképpen végbement, de közben az erdélyi magyarok transzilván kötődése sokat gyengült. Ha valaki készítené egy statisztikát, valószínűleg ki lehetne mutatni, hogy a magyar politika szótárában Erdélyt a határ mindkét oldalán egyre gyakrabban helyettesíti a Székelyföld, ami egyrészt távolról sem ugyanaz, másrészt azt jelzi, hogy a transzilvanizmust, amelynek szerves része az együttlétnek és különlétnek, általában a multikulturalizmusnak a sajátos dinamikája, kezdjük elfelejteni. Pedig az önállóság és ennek sajátos kifejezése, a transzilvanizmus közösségként való tartós megmaradásunk egyetlen garanciája ma Erdélyben. Úgy tűnik, az irodalom még nem mondott le erről – pontosabban: újra felfedezte –, és ez, hadd legyünk optimisták, hátha visszahat az utóbbi időben elbizonytalanodó politikára is.

JEGYZETEK

¹ MARKÓ Béla, *Az erdélyi macska = Az erdélyi macska. Szépliteratúrai utazások 1978–1994*, Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 1999, 34.

² *Uo.*

³ MARKÓ, *A másik Erdély = Az erdélyi macska, i. m.*, 124–125.

⁴ KÁNTOR Lajos, LÁNG Gusztáv, *Száz év kaland. Erdély magyar irodalmáról (1918–2017)*, Bookart, Csíkszereda, 2018.

⁵ *Uo.*, 11–12.

⁶ *Uo.*, 41–42.

⁷ BALLA Zsófia, *A Vers Hazája = A darázs fészke. Értekező líra*, Kalligram, Budapest, 2019, 168.

⁸ Legátfogóbb ilyen munkája hét kötetben jelent meg: POMOGÁTS Béla, *Magyar irodalom Erdélyben, irodalmi dokumentumok*, Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2008–2014.

⁹ *Az erdélyi macska, i. m.*, 126.

¹⁰ *Szándéknyilatkozat = Romániai Magyar Demokrata Szövetség 1989–1999*, RMDSZ Ügyvezető Elnöksége, Kolozsvár, 2000, 104.

¹¹ *Közlemény = Uo.*, 130.

WROBEL PÉTER, Egy darab a Pára- és párlatképek sorozatból, 2020, változó A4-es papírméretűk

